

Din istoria și istoriografia corului gotic al bisericii Sf. Maria din Sibiu

Key words: medieval architecture, Gothic, ecclesiastical architecture, parish church, historiography, archaeology.

Cuvinte-cheie: arhitectură medievală, gotic, arhitectură ecleziastică, biserică parohială, istoriografie, arheologie.

Maria Crîngaci Țiplic, Ioan Marian Țiplic

From the History and Historiography of the Gothic Choir of St. Mary's Church in Sibiu

St. Mary's Church in Sibiu is one of the most important Gothic religious monuments in Transylvania, its architectural development unfolding in successive stages throughout the 14th and 15th centuries, until the beginning of the 16th century (ca. 1520). The present study analyses interpretations of the construction and evolution of the church's Gothic sanctuary, drawing on documentary sources and presenting the main hypotheses advanced in the scholarly literature to date regarding its chronology and function over time. One of the most important discoveries is the identification, during the archaeological investigations conducted in 2013 under the coordination of Ioan Marian Țiplic, of a fragment of the foundation of the Romanesque apse of the parish church of Sibiu, an edifice already existing in the second half of the 12th century.

Maria Crîngaci Țiplic, Ioan Marian Țiplic

Din istoria și istoriografia corului gotic al bisericii Sf. Maria din Sibiu

Biserica Sf. Maria din Sibiu reprezintă unul dintre cele mai importante monumente religioase gotice din Transilvania, evoluția sa arhitecturală desfășurându-se etapizat pe parcursul secolelor al XIV-lea și al XV-lea, până la începutul secolului al XVI-lea (1520). Studiul de față analizează interpretările privind construirea și evoluția corului gotic al bisericii, pornind de la informațiile furnizate de izvoarele documentare și continuând cu prezentarea principalelor ipoteze formulate până în prezent în literatura de specialitate referitoare la cronologia edificării acestuia și la funcția lui de-a lungul timpului. Una dintre cele mai importante descoperiri este identificarea, în urma cercetărilor arheologice din anul 2013 coordonate de Ioan Marian Țiplic, a unui fragment din fundația absidei romanice a bisericii parohiale din Sibiu, edificiu existent deja în a doua jumătate a secolului al XII-lea.

Introducere

În momentul redactării documentului din 5 iulie 1321, prin care Heydenric, preotul paroh al Sibiului, împreună cu comunitatea locală ripostau împotriva prepozitului Sibiului și solicitau respectarea „dreptului deplin de patronat” asupra bisericii parohiale, aceasta era desemnată „cea mai veche și cea dintâi” dintre bisericile din provincia Sibiu, de la care celelalte biserici parohiale „și-au luat obârșia sau întemeierea”¹. Formularea sugerează o vechime a bisericii parohiale care trimite către a doua jumătate a secolului al XII-lea și reflectă disfuncția instituției ecleziastice înființate în 1191, când biserica germanilor din Transilvania a fost organizată ca o prepozitură liberă (*ecclesia Theutonicorum Ultrasilvanorum in praeposituram*

sit liberam institutam). De asemenea, documentul din 1321 pare să indice că arhitectura bisericii era una arhaică, față de tendințele goticului, care deja se manifesta în împrejurimi. La aceea vreme, este foarte probabil ca edificiul să fi fost încă dominat de elementele stilului romanic, configurat ca o bazilică cu trei nave, separate prin stâlpi masivi și cu un turn masiv în partea sa de vest. Același document evocă și pagubele provocate de invazia mongolă din 1241-1242, de contextul instabil marcat de luptele pentru restabilirea autorității regale de către Carol Robert² și de conflictul îndelungat dintre prepoziții Sibiului și preoții parohi ai Sibiului, în urma căruia biserica a fost lipsită de dreptul de

1. „...celelalte biserici parohiale din acea provincie, printre care <biserici> se știe că des pomenita biserică din Sibiu este cea mai veche și cea dintâi (*principalis et primaria*) [...] de la care și-au luat obârșia sau întemeierea celelalte biserici parohiale din sus zisa provincie...” [Urkundenbuch I, 350-352, nr. 380; DIR.C veacul XIV, vol. II, 41, nr. 42].

2. „Și fiindcă multă vreme a fost mai tare nedreptatea celor răi, adică atât năvălirea Tătarilor, cât și asuprirea tiranilor țării în așa măsură că nimeni n-a putut să se folosească de dreptul său și nici n-a putut până acum să-și ceară dreptul său, din pricina primejdiilor drumurilor și a stării turburi a regatului Ungariei, <acum> datorită îndurării dumnezeiești și strădaniei domnului Carol, ilustrul rege al Ungariei, că această stare tulbure s-a schimbat în mai bine...” [Urkundenbuch I, 350-352, nr. 380; DIR.C veacul XIV, vol. II, 14, nr. 42].

patronat (prerogativa alegerii libere a preotului) și de venituri importante (cel mai probabil de dreptul de strângerea dijmelor cuvenite). Toate aceste circumstanțe par să justifice, cel puțin parțial, de ce comunitatea sibiană nu a decis deschiderea unui șantier care să ducă la o „modernizare” arhitecturală a întregului edificiu ecleziastic. Astfel, se explică de ce la cumpăna secolelor al XIII-lea și al XIV-lea, biserica parohială din Sibiu se pare că mai păstra, într-o proporție mare, forma sa romanică originală.

Corul gotic al bisericii Sf. Maria din Sibiu de-a lungul secolelor XIV-XIX

Reacția comunității din Sibiu, alături de parohul lor Heydenric, împotriva prepozitului asupra era firească și predictibilă, având în vedere că, în urmă cu patru ani, în 25 mai 1317 [Urkundenbuch I, 322-323, nr. 350; DIR.C veacul XIV, vol. I, 274-275, nr. 264], greavii Blafuuz de Vurpăr și Henning de Petrești, reprezentanți ai comunităților libere din provincia Sibiu, au obținut de la regele Carol Robert confirmarea vechilor privilegii ale sașilor deținute din anul 1224. Acestea, printre altele, specificau și dreptul de a alege preotul căruia să-i plătească dijele și în fața căruia să răspundă, după vechiul obicei. Toate aceste evenimente reprezintă indicii vagi care ne permit să presupunem că tranziția către stilul gotic al bisericii a fost mult întârziată și fusese inițiată nu cu mult timp înainte de anul 1321, prin conceperea unui nou plan al unei biserici mai ample, ale cărei lucrări au debutat prin construirea unui nou sanctuar și a cărei formă finală reprezintă un cor cu două travee acoperite cu bolți în cruce pe ogive sprijinite pe colonete susținute de console și o absidă poligonală acoperită de o boltă sixpartită. Cu siguranță, construcția corului gotic era deja finalizată în 1351, anul primei sale atestări scrise, când „pe treptele dinaintea altarului celui mare (*summum altare*), așezat în cor (*chorus*) și care este închinat în cinstea” Sf. Maria, notarul public *Johannes Johannis de Lerinda* redacta statutele capitlului sibian în prezența lui Nicolaus și Arnoldus, plebani de Alțâna și Turnișor, și a lui Johannes, decan de Sibiu [Urkundenbuch II, 81-83, nr. 666; DRH.C, vol. X, 69-74, nr. 71].

Un alt document prețios pentru reconstituirea cronologică a etapelor constructive ale sanctuarului, este cel din 1372, care indică faptul că

partea vestică a corului era delimitată de un letner (*lectorio*) [Urkundenbuch II, 388-390, nr. 989], cel din urmă fiind menționat în contextul înființării confraternității *Corporis Christi* care dorea să fondeze un altar dedicat Sf. Trup al lui Hristos pe platforma letnerului [Firea 2008, 56; Gross 2009, 226-235; Salontai 2010, 54]. Alte câteva repere istorice importante din istoria medievală a sanctuarului sunt reprezentate de pictarea, în anul 1445, de către Johannes de Rozenaw a monumentalei fresce a Răstignirii pe peretele nordic al corului și de emiterea, în anul 1460 [Urkundenbuch VI, 87-89, nr. 3234] în corul bisericii (*ad chorum parochialis ecclesiae gloriosissimae virginis Mariae opidi Cybiniensis*) a documentului, de către notarul public Urbanus Petri, pentru confraternitatea *Corporis Christi*. Importanța acestui din urmă document este de o mare însemnătate, deoarece consențează (pe lângă confirmarea actului din 1372 [Urkundenbuch II, 388-390, nr. 989; DRH.C, vol. XIV, 254-258, nr. 166] și a indulgențelor primite în 1384 [Urkundenbuch II, 593-595, nr. 1194, 1196; DRH.C, vol. XVI, 562-563, nr. 406; 571-573, nr. 415]) atât finalizarea lucrărilor de extindere a bisericii în lățime și în lungime (*praedicta parochialis ecclesia gloriosissimae virginis Mariae in Cybinio in latitudine et longitudine decora aedificatione exstitit de praesenti amplificata*), cât și modul în care se oficia, în ziua de joi, liturgia solemnă pentru *Corporis Christi* la altarul de pe letner și celebrarea sfintelor sacramente [Firea 2008, 51, 62-63; Salontai 2010, 58; Firea 2021, 23-24]. Totodată, documentul marchează instituirea unei procesiuni săptămânale dedicate Trupului lui Hristos, care urma să se desfășoare prin biserică, de la cor, pe letner, până la altarul *Corporis Christi* (*processione in ecclesia praedicta in circuitu, in monastrancia ut decet de choro super lectorium ad altare corporis Christi*) și care era însoțită de un impresionant spectacol liturgic cu lumânări aprinse, clopote bătând și cântări solemne, susținute de acompaniament de orgă și de vocile membrilor confraternității în cadrul celebrării Sfintei Liturghii în cinstea Trupului lui Hristos.

După adoptarea Reformei protestante, spațiul interior al corului a primit, în decursul secolelor, diferite configurații. Mai întâi a fost demantelat segmentul central al letnerului din dreptul arcului de triumf [Salontai 2010, 56], moment în care comunitatea sibiană a decis ca polipticul

cu imaginea Mântuitorului răstignit, presupus a se fi aflat în fața letnerului [Kimakowicz 1913, 487-488; Firea 2016, 268-273], să înlocuiască altarul principal dedicat Fecioarei Maria din absida corului³. Retablul medieval cu imaginea Mântuitorului răstignit a fost mutat și păstrat pe masa altarului din absidă până în anul 1720 [Albu 2002, 36, nr. cat. 28; Firea 2016, 268-273], ulterior, după un periplu prin biserica Sf. Elisabeta (str. 9 Mai) și biserica Ursulinelor (str. Magheru), ajungând să fie dezmembrat și amplasat în diferite părți ale transeptului până la restaurarea din 2017-2022. În prezent, el se regăsește reasamblat parțial în ferulă. Alte modificări reconstituibile realizate în cor imediat după Reformă au avut loc în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, când sculptorul în lemn din Brașov, Erasmus, bunicul preotului evanghelic Jakob Schnitzler (1636-1684), a sculptat stranele din lemn de stejar adosate pe zidurile de nord și de sud ale corului [Seivert 1777, 21; Möckesch 1839, 89, 112; Reissenberger 1884, 46-47; Albu, 42, 58, nr. cat. 35, 53]. Dintre acestea s-a mai păstrat baldachinul stranei, care are inscripționate anul și monograma meșterului „15//67 / E(RASMVS) S(CVLPTOR)” [Albu 2002, 58, nr. cat. 53]⁴ și care a intrat din anul 1905 în inventarul Muzeului Brukenthal [Beșliu Munteanu 2008, 67, foto 29] și strana care la un moment dat a fost mutată în Biserica Azilului [Avram 1991, 68; Beșliu Munteanu 2008, 67, foto 30] și readusă înapoi în Biserica evanghelică, unde, înainte de restaurarea din 2017-2022, fusese amplasată în ferula bisericii.

O altă etapă marcată de intervenții multiple în cor este a doua jumătate a secolului al XVII-lea, perioadă în care spațiului i se conferă un aspect parțial modificat, în acord cu doctrina luterană. Astfel, în 1650, partea superioară și, parțial, părțile laterale ale picturii realizate de Johannes de Roze-

naw în 1445 pe peretele de nord al corului au fost modificate de pictorul Georg Hermann, iar culorile picturii au fost reîmprospătate și fundalul scenei Răstignirii a fost adaptat la noua pictură, prin completarea cu un cer înstelat [Albu 2002, 14, nr. cat. 9; Bălint, Ziegler 2011, 9-17]. Modificările aduse imaginii gotice prin creșterea numărului reprezentărilor lui Hristos de la două (Răstignirea lui Isus și imaginea lui Iisus în închisoare – *vir dolorum*) la șapte (două figuri ale lui Hristos cu inscripțiile „gloria” și „humilitas”, precum și scenele cu Nașterea, Botezul și Învierea lui Hristos), alături de polipticul cu imaginea Mântuitorului răstignit din absida corului au avut menirea de a transforma simbolic sanctuarul catolic medieval într-unul luteran prin redarea într-un mod didactic al mesajului evanghelic al mântuirii lui Hristos, omniprezent, în spiritul credinței și teologiei luterane formulate plastic de Martin Luther în predica sa „*Sermon von der krafft der Hymelfart Christi, aus der Epistel Sanct Pauel zun Ephesern [Despre puterea Înălțării lui Hristos, din Epistola Sf. Pavel către Efeseni]*” [Bălint, Ziegler 2011, 21]⁵. După aproape 25 de ani, imaginea este completată prin decorarea bolții corului cu un cer înstelat, intervenție realizată conform dispozițiilor testamentare ale lui Valentin Röhrig, fost primar al orașului, decedat în 1674 [Möckesch 1839, 117; Neugeboren 1855, 11; Reissenberger 1884, 47; Albu 2002, 203, nr. cat. 235]. În 1679, în pe-retele de nord al corului este amenajată o mică tribună, cu acces dinspre etajul de deasupra sacristiei, pentru susținerea unei orgi de dimensiuni mai reduse, care fusese o donație din partea lui Georg Weiß, judele Sibiului [Möckesch 1839, 94-95, 117; Neugeboren 1855, 11; Reissenberger 1884, 47]. În 1720, vechiul poliptic medieval din cor a fost înlocuit cu un altar nou, de dimensiuni mai mari, care păstra tema răstignirii lui Christos [Möckesch 1839, 112-113]. Odată cu restaurările din 1853-1855, acesta a fost înlocuit, la rândul lui, cu actualul altar.

3. Samuel Möckesch precizează că după Reformă, în biserică a fost păstrat doar un singur altar, respectiv altarul mare din corul bisericii, cel cu imaginea Mântuitorului răstignit, care a rezistat până în anul 1720 [Möckesch 1839, 9]. El precizează că sub imaginea Mântuitorului răstignit, restaurată de Jeremias în 1701, s-a aflat anterior o inscripție „Hic est panis, qui de Coelo descendit./ Qui manducat hunc panem, vivet in aeternum Qui manducat hunc panem, vivet in aeternum./ Ecce panis Angelorum factus cibus viatorum./ Vere panis Filiorum non mittendus canibus.” informația preluând-o de la Johannes Seivert [Seivert 1777, 24].

4. Literatura de secol XIX mai amintește de o altă strănă, astăzi pierdută, care purta inscripțiile anilor 1546 și 1592 [Möckesch 1839, 54; Reissenberger 1884, 46-47; Albu 2002, 42, nr. cat. 35].

5. Autorii studiului au oferit o interpretare clară și bine argumentată a mesajului picturii: „în mod asemănător predicilor lui Luther despre devenirea în om a lui Dumnezeu, coborârea Sa pe pământ, moartea ispășitoare, pogorârea în Infern și urcarea la cer pentru eliberarea oamenilor din „închisoare” – adică din robia Morții, Iadului și Păcatului”, pictura reunește aparițiile lui Hristos ca Dumnezeu și om ca Mântuitor pe cruce, ca cel care coboară în Infern și se înalță la cer [Bălint, Ziegler 2011, 21].

O nouă etapă, care aduce transformări importante în interiorul corului, este reprezentată de perioada marilor restaurări din anii 1853-1855. În acești ani, pardoseala corului denivelată, care era în mare parte constituită din lespezi funerare care acopereau criptele mormintelor, a fost refăcută prin scoaterea pietrelor de mormânt, umplerea criptelor și refacerea unei noi pardoseli cu lespezi de gresie. Decizia de refacere a pardoselii a fost luată de comunitatea femeilor evanghelice din Sibiu⁶, care, în urma prăbușirii în anul 1843 [Neugeboren 1855, 12] a unei pietre funerare în interiorul unei criptei, s-a oferit să suporte zece ani mai târziu costurile pentru pavarea corului cu noi „plăci de piatră lucrate uniform” și pentru confecționarea unor noi ferestre (probabil că este vorba despre ferestrele neogotice, de la etaj, de pe latura de sud și de nord⁷ ale corului și transeptului), și și-a asumat responsabilitatea de a comanda un nou altar și un nou amvon (amplasat pe pilastrul nordic al arcului de triumf, după demontarea fragmentului de letner din brațul nordic al transeptului) care să fie realizate în stilul arhitectural al bisericii [Neugeboren 1855, 14]. Tot în cadrul acestei etape de lucrări intense de restaurare, arhitectul Johann Kraemer a refăcut fundația și baza pilastrului sudic al arcului de triumf, intervenția fiind generată de demontarea letnerului din brațul sudic al transeptului [Neugeboren 1855, 14-15]. Ultimele intervenții înregistrate în interiorul corului s-au desfășurat cu ocazia restaurărilor din 1910-1911, când cele trei ferestre lanceolate din absidă și cea de pe latura de sud a corului au fost reconstituite parțial prin completarea elementelor de menou și trafor lipsă, în conformitate cu morfologia goticului [Fabini 2013, 67; Lupescu 2020, 203].

Spațiul corului a îndeplinit, de-a lungul timpului, diferite funcțiuni. Pe lângă rolul său principal liturgic și devoțional, de a adăposti altarul principal și clerul participant la diferite acte rituale, corul a servit și ca loc de adunare a capitlului pentru judecăți sau de redactare a unor acte [Firea

2008, 47-74]. Totodată, el a fost folosit și ca loc de înmormântare pentru persoane ecleziastice de rang înalt și pentru familii patriciene. Astfel, un document din anul 1519 consemnează că Stephanus Taurinus, vicar episcopal de Alba, a fost înmormântat în corul bisericii parohiale, dinaintea ciboriului (*Stephanus thaurinus vicarius albensis (...) sepultus ante Ciborium in choro ecclesie parochialis*) [Müller 1880, 53; Firea 2021, 26]. Această însemnare reprezintă și cea mai veche atestare documentară a practicării înmormântărilor în interiorul corului. Putem bănuși că mormântul a avut și o lespede funerară, despre care însă nu ni s-a transmis nicio informație, mai ales dacă avem în vedere că șase pietre de mormânt din perioada pre-reformatoare s-au păstrat în biserică sau că sunt consemnate descrieri despre ele⁸.

Din anul 1692 ne parvine o foarte valoroasă inventariere a mormintelor și a pietrelor funerare din cor, ca, de altfel, din întreaga biserică, întocmită de senatul sibian, cu unele adnotări marginale, în 1721, și cunoscută drept „*Conspectus Sepulchrorum*” sau „*Gräber-Visitation*” [Albu 1998, 147-166; Albu 2002, 330-340]. Apoi, înainte de restaurarea radicală din 1853-1855, care a dus la îndepărtarea pietrelor funerare din paviment și la pierderea aproape completă a memoriei repartiției lor topografice⁹, Martin Samuel Möckesch, în 1839, și Johann Ludwig Neugeboren, în 1855, realizează fiecare câte o inventariere și descriere a pietrelor funerare aflate în biserică. Valorificând și combinând prețioasele informații din documentul „*Conspectus Sepulchrorum*” cu descrierile publicate de M.S. Möckesch și cu o schiță configurată după notițele lui J.L. Neugeboren, scrise înainte de restaurarea din 1853 [Albu 2002, XXVI] și publicată în 1947

8. Cele mai vechi lespezi funerare păstrate din interiorul bisericii Sf. Maria este cea a lui Georg Hecht (înainte de 1493?/1496), lespede funerară a lui Nikolaus Proll (1499), lespede funerară a Barbarei Medwischer, soția lui Georg Medwischer (Schneider) (1503), lespede funerară a voievodului Mihnea (1510), lespede funerară a lui Dionisius (dispărută, 1515), lespede funerară a lui Johannes Lulay (1521) [Albu 2002, 21-23, nr. cat. 18; 26-27, nr. cat. 21; 29-30, nr. cat. 24; 30-33, nr. cat. 25; 35, nr. cat. 27; 38-39, nr. cat. 30].

9. Möckesch menționează că cinci lespezi funerare aflate pe latura de nord a colateralei nordice proveneau din cor: „Aici nu se află doar pietre care sunt la locul lor original, ci și unele care au fost aduse din cor (altar) și sunt așezate într-un șir pe sol, lângă peretele nordic [Möckesch 1839, 55]. Dintre pietrele funerare identificate și al căror amplasament inițial se afla în cor se numără cele ale lui Petrus Molnar și Johann Lutsch și a celor trei copii ai săi [Möckesch 1839, 56-57, §69; 59, §71].

6. Comunitatea femeilor evanghelice din Sibiu a fondat în 1847 Asociația înfrumusețării interiorului lăcașului de cult (Verein zur innern Verschönerung des Gotthehauses), al cărui rol a fost de a menține vie și a promova ideea restaurării bisericii în cadrul comunității evanghelice [Neugeboren 1855, 12].

7. Inițial, în dreptul acestei ferestre gotice s-a aflat tribuna care susținea orga mică demontată, accesul spre tribuna orgii fiind realizat printr-o deschidere dinspre sacristie [Reissenberger 1884, 47]. Neugeboren preciza că accesul la orgă se realiza dinspre tribuna studenților (aripa de nord a letnerului) [Neugeboren 1855, 11].

[Spek 1947, 34-41], Ioan Albu a reconstituit inventarul și distribuirea spațială a lespezilor funerare și a unor epitafuri din interiorul bisericii Sf. Maria din Sibiu. Astfel, în cor au fost catagrafiate 15 lespezi funerare și două epitafe, dintre care, de fapt, două se află în careul din fața corului (cele ale lui Johann Haupt și Matthias Semrigger), iar o lespede de mormânt apare inventariată de două ori: o dată notată ca neidentificată la cota C15 și a doua oară la cota C13, ca aparținând lui Lukas Enjetter și soției sale, Agnes. În final, în cor se înregistrează două epitafe și 12 lespezi funerare, la care se adaugă mormântul lui Sthephanus Thaurinus, atestat documentar în 1519, și lespede funerară a lui Johann Lutsch. Aceasta, inițial amplasată în corul bisericii, nu se mai afla în poziția sa originală încă înainte de anul 1839, fiind așezată pe pardoseală, sprijinită de perețele navei nordice.

Corul gotic al bisericii Sf. Maria din Sibiu în istoriografie și problema datării lui

Analizat din perspectivă arhitecturală, încă din secolul al XIX-lea, corul gotic al bisericii a fost identificat de cercetători ca fiind cea mai veche componentă a etapelor de construcție gotice ale bisericii, desfășurate pe parcursul secolelor al XIV-lea și al XV-lea. Pentru că anumite elemente plastice sunt contradictorii sau prea puține pentru susținerea unei datări mai rafinate în cadrul secolului al XIV-lea al sanctuarului gotic, în istoriografie au existat dezbateri cu privire la faptul dacă acesta a fost construit și/sau finalizat în prima sau în a doua jumătate a secolului al XIV-lea. Până de curând, în majoritatea lucrărilor de specialitate se considera corul gotic ca fiind edificat în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, cu o finalizare în jurul anilor 1370-1375 [Reissenberger 1884, 5-6; Vătășianu 1959, 213; Avram, Bucur 1999, 70; Marcu Istrate 2007, 69; Albu 2019, 80], argumentele fiind bazate pe o consemnare cu o datare imprecisă din inventarul bisericii parohiale¹⁰, care menționa numele și sumele plătite de cetățeni ai orașului Sibiu pentru câteva ferestre mari ale bisericii [Seiwert 1874, 344 cu nota 6; 344 cu nota 12], presupuse a fi ferestre ale corului, deși localizarea exactă nu este indicată în document.

10. Trebuie precizat că documentul, respectiv capitolul care conține informația cu privire la plata ferestrelor, a fost datat pe baza tipului de scriere în ultima treime a secolului al XIV-lea [Seiwert 1874, 323-410].

Pornind de la amintitul document din 1351 [Urkundenbuch II, 81-83, nr. 666], cercetătorii din ultimele două decenii au căutat indicii care să susțină o datare anterioară acestui an pentru edificarea corului gotic. Investigațiile arheologice realizate în anul 2005 în câteva puncte de pe exteriorul corului nu au reușit să aducă elemente clare de cronologie, confirmând propunerile de datare a finalizării lucrărilor de construcție a corului înainte de anul 1372, cu importanta observație că fundațiile corului ar putea proveni dintr-o etapă cronologică diferită față de elevație [Marcu Istrate 2007, 59-60, 69-70]. Un alt rezultat semnificativ al acestor investigații constă în confirmarea caracterului unitar al construcției corului gotic și a transeptului la nivel de fundații [Marcu Istrate 2007, 59-60, 69-70], ceea ce susține ideea unei concepții arhitecturale coerente.

Ideea construirii corului gotic în prima jumătate a secolului al XIV-lea nu este una nouă; această ipoteză se regăsește sporadic în literatura de specialitate de limbă germană [Bielz 1935; Niedermaier 2008, 274]. Mai mult, fără a aduce argumente convingătoare, Kimakowicz a presupus că edificarea corului s-ar fi desfășurat în două etape [Kimakowicz 1913, 487], considerând că într-o primă fază, acesta ar fi avut o lungime mai redusă, interpretare regăsită și la G. Treiber [1971, 35-36], dar neconfirmată arheologic. Relativ recent, Ciprian Firea a relansat ipoteza finalizării sanctuarului înainte de anul 1350, sugerând, în mod ipotetic, anul 1343 ca posibil moment al desăvârșirii acestuia [Firea 2008, 54-55, nota 21]. Argumentul invocat este prezența arhiepiscopului de Strigoniou la Sibiu în acel an, asociată, conjectural, cu oficierea slujbei de consacrare a noii construcții. Prezumția a găsit ulterior o validare parțială în rezultatele analizelor dendrocronologice efectuate asupra unor elemente de lemn aflate în poziție secundară în structura actualului acoperiș. Elementele de lemn identificate provin din structura unei șarpante mai vechi, datată în anul 1339, care au fost ulterior reutilizate în cadrul acoperișului gotic construit deasupra corului în jurul anului 1395 [Tóth, Botár, Walgraffe 2018, 7-10].

Informații complet inedite au fost aduse la iveală în anul 2013, când, în timpul investigațiilor arheologice coordonate de Ioan Marian Țiplic, în colaborare cu Maria Crîngaci Țiplic și Cosmin Ioan Ignat, au fost evidențiate pentru prima

dată substructiilor ale bisericii romanice (fig. 1). Prin deschiderea în interiorul corului bisericii a unei secțiuni numerotată convențional S1/2013 cu dimensiunile de 8×1,50 m și a unei casete denumită C1/2013 cu dimensiunile de 2,90×1,90 m au fost evidențiate în premieră un fragment din fundația și elevația absidei bazilicii romanice, un fragment din fundația segmentului central al letnerului gotic (din dreptul arcului de triumf) și câteva cripte premoderne (Țiplic, Țiplic, Ignat 2015, 241-242, 591-592). În timpul aceleiași campanii arheologice, prin deschiderea în spațiul de legătură a colateralei de sud cu transeptul a unei suprafețe de 4×4,10 m, au mai fost relevate un fragment din absidiola colateralei de sud a bisericii romanice, un fragment din zidăria fundației scării ce permitea accesul din transeptul sudic la nivelul superior al letnerului, cripte și morminte medievale și premoderne. Într-o mică casetă realizată între doi stâlpi a fost evidențiat un fragment din fundația romanică continuă care făcea legătura între stâlpii care separau nava centrală de colaterala nordică. Amintitele cercetări din 2013¹¹ au avut drept scop realizarea unei documentații arheologice, care a constituit o etapă premergătoare a viitorului proiect de restaurare a bisericii și care avea să facă parte componentă a studiului DALI, în vederea inițierii amplului proiect de consolidare, reabilitare și restaurare a Bisericii Evanghelice din Sibiu prin fonduri europene nerambursabile, proiect câștigat și apoi derulat în perioada 2017-2022. În cadrul acestui proiect au fost întreprinse cercetări arheologice care s-au desfășurat în mai multe etape și au fost coordonate integral, începând cu anul 2018, de Daniela Marcu Istrate, prin Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” din București [Marcu Istrate 2020, 183, nota 21]. Cercetările arheologice

11. Înainte de amplele săpături desfășurate în 2018-2019, în interiorul bisericii Sf. Maria din Sibiu au avut loc în ultimele două decenii câteva sondaje arheologice determinate de necesitățile beneficiarului. Astfel, primul sondaj arheologic a avut loc în anul 1996, în sacristia amplasată pe latura de nord a corului, lucrare coordonată de către arheologul Petre Munteanu Beșliu [Munteanu Beșliu 1997, 56; Munteanu Beșliu 1998, 91; Munteanu Beșliu 2007, 87-89]. Următoarele sondaje arheologice s-au desfășurat în 2000 în prelungirea brațului de nord al transeptului [Țiplic, Crîngaci 2002, 75-83], în 2009 pe latura de sud a corului, în interiorul capelei Bischopsloje (nepublicat), urmate de cele din 2013 [Țiplic, Țiplic, Ignat 2015, 241-242, 591-592], toate coordonate de Ioan Marian Țiplic (pentru istoricul cercetărilor arheologice realizate de-a lungul timpului la biserica ev. din Sibiu vezi și studiile [Marcu Istrate 2020, 182-183; Crîngaci Țiplic *et al.* 2024, 28-31].

realizate în interiorul corului bisericii în perioada 4 februarie – 22 februarie 2019, 2 aprilie – 16 aprilie 2019, în cadrul amintitului proiect, au fost realizate de Maria Crîngaci Țiplic și Ioan Marian Țiplic, ca urmare a stabilirii de comun acord cu coordonatoarea săpăturilor arheologice Daniela Marcu Istrate ca investigațiile începute în 2013 în corul bisericii să fie continuate de aceeași echipă de arheologi¹², cu scopul de a se evidenția în întregime absida romanică, ce a fost identificată parțial în 2013. O parte din rezultatele cercetărilor efectuate în 2019 în cor a fost publicată într-un studiu separat, apărut în 2024, în care autorii introduc repere de datare absolută stabilite prin analize radiocarbon efectuate asupra a două morminte cu scopul de a obține indicii cronologice pentru primele faze ale dezvoltării bisericii medievale și ale cimitirului medieval din Sibiu [Crîngaci Țiplic *et al.* 2024, 27-37]. Pe baza celor două morminte medievale descoperite în interiorul corului bisericii, a datării lor radiocarbon, a relației lor stratigrafice cu bazilica romanică și cu cimitirul medieval, autorii confirmă existența unui orizont funerar anterior anului 1155 și construirii bazilicii romanice și oferă un interval cronologic pentru construirea acesteia, cândva între 1155 (*terminus post quem*) și 1268 (*terminus ante quem*). Rezultatele integrale ale cercetărilor arheologice din 2013 și 2019, realizate în interiorul corului, precum și interpretarea acestora urmează să apară într-un studiu separat.

În cadrul aceluiași proiect de consolidare, reabilitare și restaurare a Bisericii Evanghelice din Sibiu derulat în 2017-2022, au avut loc și cercetări de parament în interiorul corului, efectuate în anii 2018 și 2019 de către Radu Lupescu și publicate în 2020 [Lupescu 2020, 199]. Cu această ocazie, au fost furnizate informații suplimentare despre evoluția constructivă a corului gotic. Autorul cercetărilor susține ideea începerii construcției corului în prima treime a secolului al XIV-lea și a finalizării lui „eventual în 1343” [Lupescu 2020, 203-204], deși în concluzii susține terminarea lui imediat după jumătatea sec. XIV, iar afirmația referitoare la anumite elemente stilistice, în special în ceea ce privește cheia de boltă mediană (o posibilă reutilizare), pe care o pune în legătură cu forme caracteristice celei

12. La cercetarea arheologică realizată în 2019 în corul bisericii ev. din Sibiu a participat și Alexandru Fl. Cioltei, doctorand în cadrul Universității „Lucian Blaga” din Sibiu.

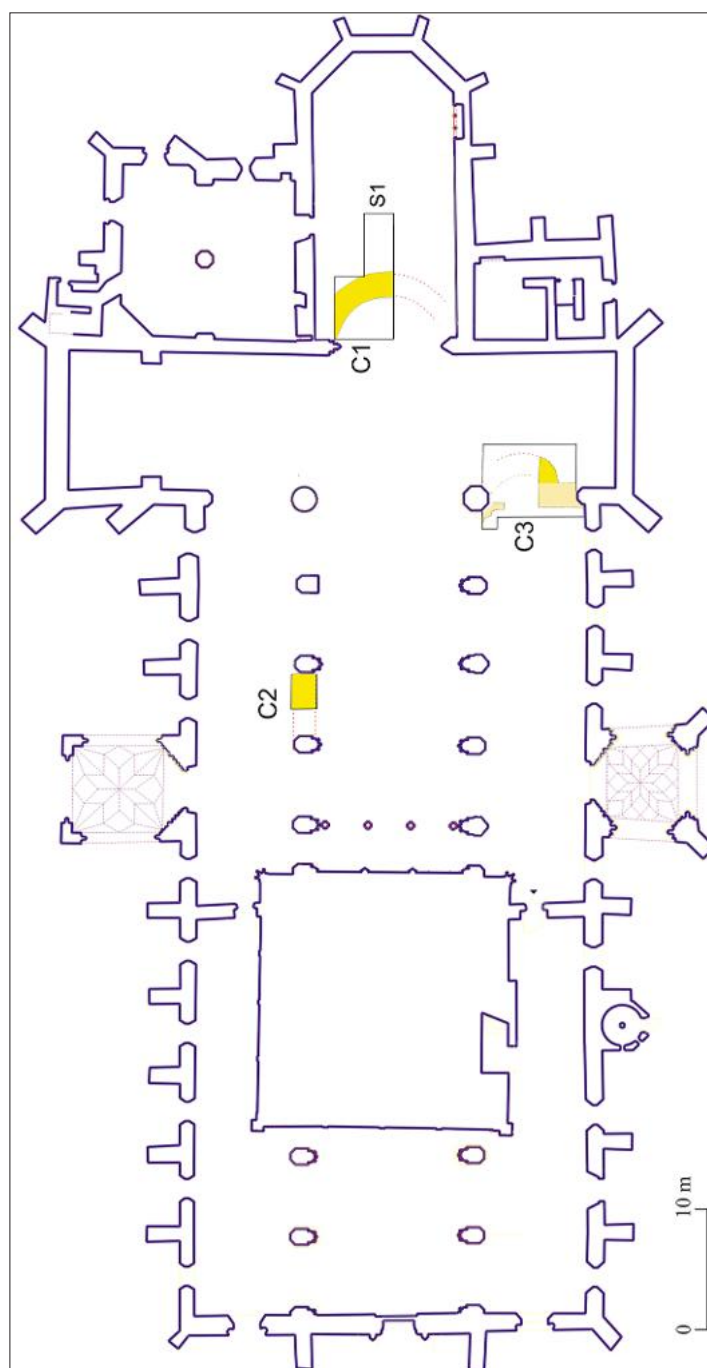

Fig. 1. Planul bisericii evanghelice din Sibiu cu suprafețele deschise în 2013 (S1, C1-C3) și fragmentele fundațiilor bazilicii romanice (marcate cu galben) identificate în cursul cercetărilor arheologice din 2013.

Fig. 1. Plan of the Lutheran Church in Sibiu showing trenches (S1, C1-C3) opened in 2013 and the fragments of the Romanesque basilica foundations (highlighted in yellow) identified during the 2013 archaeological investigations.

de-a doua jumătate a secolului al XIV-lea [Lupescu 2020, 201], rămâne parțial confuză. În final, ipoteza cronologică privind finalizarea corului se sprijină pe interpretarea documentului din 1351 și pe rezultatele amintitelor analize dendrocronologice [Lu-

pescu 2020, 203-204]. De asemenea, este de acord cu construirea unitară în elevație a acestuia [Lupescu 2020, 200], o concluzie similară fiind obținută în 2005, însă pentru fundațiile corului și ale transeptului în timpul investigațiilor arheologice realizate

în exteriorul corului [Marcu Istrate 2007, 59-60, 69-70]. Cercetarea paramentului corului a reușit să aducă în prim plan observații valoroase în ceea ce privește utilizarea liturgică și decorarea spațiului interior al sanctuarului, și anume existența unui ciboriu sau tabernacol monumental adosat zidului nordic în dreptul altarului, de altfel atestat și documentar în 1519 [Müller 1880, 53; Firea 2021, 26], prezența unui fragment de pictură murală, reprezentând o cruce de consacrare, păstrată pe peretele sudic al corului, precum și caracterul de excepție al cheilor de boltă, care se remarcă în mod distinct în contextul artei gotice din Transilvania și din cadrul regatului ungar [Lupescu 2020, 200-201].

Concluzii

Din rezultatele cercetărilor desfășurate în ultimele două decenii cu privire la cronologia corului se desprinde două concluzii principale:

1. Construită în a doua jumătate a secolului al XII-lea, absida romanică, ca parte componentă a unei biserici parohiale de plan bazilical, a fost demolată la începutul secolului al XIV-lea și înlocuită cu un cor gotic de dimensiuni considerabil

mai ample decât cele ale sanctuarului romanic, în special pe axa longitudinală.

2. Procesul de edificare a corului gotic, de la realizarea fundațiilor și până la montarea celor trei chei de boltă, este posibil să se fi desfășurat pe parcursul mai multor decenii în prima jumătate a secolului al XIV-lea. Realizarea fundațiilor, ridicarea elevației și executarea sistemului de boltire par să fi reprezentat etape constructive distincte, desfășurate succesiv în perioade diferite.

Un proces constructiv similar poate fi observat și în cazul edificării ferulei, a cărei execuție s-a întins pe durata a cel puțin două decenii [Reissenberger 1884, 7-9; Niedermaier 2008, 279-282, Abb. 128-130; Albu 2019, 84; Firea 2008, 66], după cum sugerează și cele două documente din 1448 [Urkundenbuch V, 250, nr. 2642] și 1460 [Urkundenbuch V, 87-89, nr. 3234]. O situație comparabilă se întâlnește și în cazul proiectului de transformare a corului aceleiași biserici într-un deambulatoriu [Marcu Istrate 2007, 66] spre sfârșitul secolului al XV-lea, proiect însă abandonat după realizarea fundațiilor [Albu 2019, 79-94].

Bibliografie

- Albu 1998:** I. Albu, *Eine Hermannstädter Gräbervisitation in Hermannstadt (1692)*. *Forschungen zur Volks- und Landeskunde* 41, 1-2, 1998, 147-166.
- Albu 2002:** I. Albu, *Inschriften der Stadt Hermannstadt aus dem Mittelalter und der Frühen Neuzeit (Quellen zur Geschichte der Stadt Hermannstadt, Bd. 3)*. (Hermannstadt, Heidelberg 2002).
- Albu 2019:** I. Albu, 'Răstignirea' lui Johannes de Rozenaw, ferula și proiectul corului hală din Biserica Sf. Maria din Sibiu. *Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica* XVI, 2019, 79-94.
- Avram 1991:** Al. Avram, *Plastica arhitectonică*. In: (Th. Năgler ed.) *800 de ani biserica a germanilor din Transilvania (sic!)*, (Thaur bei Innsbruck [1991]), 50-68.
- Avram, Bucur 1999:** Al. Avram, I. Bucur, *Denkmaltopographie Siebenbürgen, 5.1.1: Stadt Hermannstadt*. In: (Chr. Machat ed.) *Die Altstadt = Topografia monumentelor din Transilvania. 5.1.1: Municipiul Sibiu. Centrul istoric*, (Köln 1999).
- Bálint, Ziegler 2011:** Á. Bálint, F. Ziegler, «Wer hat das schöne Himmelszelt über uns gesetzt?» Zu den Übermalungen des Rosenauers-Wandbildes in der Hermannstädter Stadtpfarrkirche. *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 34, 1, 2011, 1-28.
- Beșliu Munteanu 2008:** P. Beșliu Munteanu, *Spitalul medieval din Sibiu*. (Sibiu 2008).
- Bielz 1935:** J. Bielz, *Die Evangelische Stadtpfarrkirche A.B. in Hermannstadt*. (Hermannstadt 1935).
- Crîngaci Țiplic et al. 2024:** M. Crîngaci Țiplic, I.M. Țiplic, O.D. Calancea, Al.R. Petre, *The Results of Radiocarbon Dating of Two Medieval Graves discovered in the Gothic Choir of St Mary's Church in Sibiu*. In: (I.M. Țiplic, M. Crîngaci Țiplic, C. Urduzia coord.) *Studia archaeologica et historiae medii aevii professori Zeno-Karl Pinter dedicata*, (Cluj-Napoca 2024), 27-37.
- DIR.C veacul XIV, vol. I:** Documente privind istoria României. C. Transilvania, veacul XIV, vol. I: 1301-1320, (București 1953).

- DIR.C veacul XIV, vol. II:** Documente privind istoria României. C. Transilvania, veacul XIV, vol. II: 1321-1330, (București 1953).
- DRH.C, vol. X:** Documenta Romaniae Historica C. Transilvania, vol. X: 1351-1355 (ed. Ștefan Pascu), (București 1977).
- DRH.C, vol. XIV:** Documenta Romaniae Historica C. Transilvania, vol. XIV: 1371-1375 (ed. Aurel Răduțiu, Viorica Pervain, Susana Andea, Lidia Gross), (București 2002).
- DRH.C, vol. XVI:** Documenta Romaniae Historica C. Transilvania, vol. XVI: 1381-1385 (ed. Susana Andea, Lidia Gross, Adinel-Ciprian Dincă), (București 2014).
- Fabini 2013:** H. Fabini, Sakrale Baukunst in siebenbürgisch-sächsischen Städten. (Sibiu, Heidelberg 2013).
- Firea 2008:** C. Firea, Biserica Sf. Maria din Sibiu – liturghie medievală și arhitectură gotică (cca. 1350-1550). *Ars Transsilvaniae* 18, 2008, 47-74.
- Firea 2016:** C. Firea, Polipticele medievale din Transilvania: artă, liturghie, patronaj. (Cluj-Napoca 2016).
- Firea 2021:** C. Firea, Hierotopii medieval transilvane: spații sacre revizitate din orașul Sibiu. In: (M. Crîngaci Țiplic ed.) *Spațiul sacru în orașul medieval. Perspective arheologice și istorice*, (Cluj-Napoca 2021), 17-33.
- Gross 2009:** L. Gross, Confreriile medievale în Transilvania (secolele XIV-XVI). (Cluj-Napoca 2009).
- Kimakowicz 1913:** M. von Kimakowicz, Studien zur Baugeschichte der ev. Stadtpfarrkirche in Hermannstadt. *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde* 39, 2, 1913, 477-508.
- Lupescu 2020:** R. Lupescu, Contribuții la istoria arhitecturii bisericii evanghelice din Sibiu pe baza noilor cercetări de parament. Sanctuarul și transeptul bisericii. *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania VI*, 2020, 199-226.
- Marcu Istrate 2007:** D. Marcu Istrate, Sibiu. Piața Huet. Monografie arheologică, vol. 1. (Alba Iulia 2007).
- Marcu Istrate 2020:** D. Marcu Istrate, Noutăți arheologice privind biserica evanghelică din Sibiu (fostă Sfânta Maria). *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania VI*, 2020, 181-197.
- Möckesch 1839:** S. Möckesch, Die Pfarrkirche der Augsb. Conf. Verwandten zu Hermannstadt. (Hermannstadt 1839).
- Müller 1880:** F. Müller, Gleichzeitige Aufzeichnungen von Thomas Wal, Johannes Mildt und einem Heltauer aus den Jahren 1513-1532. *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde* 15, 1880, 45-62.
- Munteanu Beșliu 1997:** P. Munteanu Beșliu, Sibiu, jud. Sibiu. *Cronica cercetărilor arheologice. Campania 1996*, (București 1997), 56.
- Munteanu Beșliu 1998:** P. Munteanu Beșliu, Cercetări de arheologie medievală în perimetrul orașului Sibiu efectuate în ultimul deceniu. *Arheologia medievală II*, 1998, 87-102.
- Munteanu Beșliu 2007:** P. Munteanu Beșliu, Cercetări arheologice în sacristie. In: (D. Marcu Istrate coord.), Sibiu. Piața Huet. Monografie arheologică, vol. 1, (Alba Iulia 2007), 87-89.
- Neugeboren 1855:** J. L. Neugeboren, Die Hauptkirche der evangelischen Glaubensgenossen Augsbürgerischer Confession in Hermannstadt. (Hermannstadt 1855).
- Niedermaier 2008:** P. Niedermaier, Städte, Dörfer, Baudenkmäler: Studien zur Siedlungs- und Baugeschichte Siebenbürgens. Als Festgabe zum 70. Geburtstag, (Köln, Weimar, Wien 2008).
- Reissenberger 1884:** L. Reissenberger, Die evangelische Pfarrkirche A. B. in Hermannstadt. (Hermannstadt 1884).
- Salontai 2010:** M.S. Salontai, Structuri medievale dispărute la biserici din mediul urban: Letnerul bisericii evanghelice din Sibiu. *Ars Transsilvaniae* 20, 2010, 53-60.
- Seivert 1777:** J. Seivert, Die Sächsische Stadt-Pfarrern zu Hermannstadt. (Hermannstadt 1777).
- Seiwert 1874:** G. Seiwert, Das älteste Hermannstädter Kirchenbuch. *Archiv des Verein für Siebenbürgische Landeskunde* 11, 3, 1874, 323-410.
- Spek 1947:** R. Spek, Die Grabstätte Brukenthals. *Mitteilungen aus dem Baron Brukentalischen Museum* 12, 1947, 34-41.
- Tóth, Botár, Walgraffe 2018:** B. Tóth, I. Botár, D. Walgraffe, A nagyszombi evangélikus plébániatemplom középkori tetőszerkezetei: dendrokronológia, építéstörténet, tipológia = The mediaeval roof structures of the Lutheran Parish Church in Sibiu: dendrochronology, building history, typology. *Transsylvania Nostra* 2, 2018, 2-33.
- Treiber 1971:** G. Treiber, Mittelalterliche Kirchen in Siebenbürgen. Beiträge zur Baugeschichte aufgrund der Raumverhältnisse. (München 1971).
- Țiplic, Crîngaci 2002:** I.M. Țiplic, M.E. Crîngaci, Sondajul arheologic din interiorul Bisericii Parohiale Evanghelice din Sibiu. *Ziridava XXII*, 2002, 75-83.
- Țiplic, Țiplic, Ignat 2015:** I.M. Țiplic, M.E. Țiplic, C.I. Ignat, Biserica Evanghelică, Sibiu, jud. Sibiu. Punct: Biserica evanghelică. *Cronica cercetărilor arheologice. Campania 2014. A XLIX-a sesiune națională de rapoarte arheologice*, Pitești, 28-30 mai 2015, 2015, 241-242, 591-592.

Vătășianu 1959: V. Vătășianu, Istoria artei feudale în Țările Române. (București 1959).

Urkundenbuch I: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen, 1. Bd.: 1191-1342 (Hrsg. F. Zimmermann, C. Werner) (Hermannstadt 1892).

Urkundenbuch II: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen, 2. Bd.: 1342-1390 (Hrsg. F. Zimmermann, C. Werner, G. Müller) (Hermannstadt 1897).

Urkundenbuch V: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen, 5. Bd.: 1438-1457 (Hrsg. G. Gündisch) (București 1975).

Urkundenbuch VI: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen, 6. Bd.: 1458-1473 (Hrsg. G. Gündisch) (București 1981).

Maria Crîngaci Țiplic, dr., cercetător științific I, Institutul de Cercetări Socio-Umane Sibiu, Bulevardul Victoriei nr. 40, 550024, Sibiu, e-mail: mariatiplic@icsusib.ro, ORCID: 0000-0002-8996-4759.

Ioan Marian Țiplic, Prof. univ., dr. habil., Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu, Bulevardul Victoriei, nr. 10, 550024, Sibiu, e-mail: ioan-marian.tiplic@ulbsibiu.ro, ORCID: 0000-0001-6379-4467.